

ՀԵՆՐԻԿ Ա. ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ
ԳԱԱ պարմության ինստիտուտ

**ՀԱՅՈՑ ՄԱՐԶՊԱՆՆԵՐԻ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՀԱՐՑԻ
ՇՈՒՐՋ
(VI Դ. ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍ – VII Դ. 30-ԱԿԱՆ ԹԹ.)**

Բանալի բառեր՝ Սեբեոս, Սուրեն, Ասողիկ, Դավիթ Սահառունի, Խոսրով Փարվեզ, Սմբատ Բագրատունի, Մուշեղ Մամիկոնյան, Վարազդիրոց Բագրատունի, Թեոդորոս Ռշտունի, մարզպան:

Հայոց մարզպանների կառավարման հարցի շուրջ տպագրված նախորդ հոդվածում մենք անդրադարձել էինք Հայաստանում՝ 428 թ. մինչև VI դ. առաջին կեսն իշխած մարզպանների կառավարմանը¹: Սույն հոդվածը, որպես նախորդի շարունակություն, ընդգրկում է VI դ. երկրորդ կեսից մինչև VII դ. 30-ական թթ. ժամանակահատվածը: Մարզպանական վարչակարգը ներդնելով՝ պարսից արքունիքը նպատակ ուներ աստիճանաբար վերացնել Հայաստանի ռազմա տնտեսական հզորության հիմքը կազմող նախարարական համակարգը և երկիրն ամբողջովին դնել մարզպանի իրավագործության տակ: Դա է նաև պատճառը, որ մարզպանական վարչակարգի շուրջ երկուհարյուրամյա գոյության ընթացքում Հայկական մարզպանությունն ունեցել է ընդամենը ազգությամբ հայ հինգ մարզպան: Ակնհայտ

¹ Տե՛ս Խաչատրյան Հ., Հայոց մարզպանների կառավարման հարցի շուրջ, «Լուսինի հասարակական գիտությունների» 2017, թիվ 1, էջ 48–62:

է, որ սկզբնական շրջանում պարսից իշխանությունը պետք է գնար որոշակի զիջումների, որպեսզի հողատեր իշխաններին աստիճանաբար իր կողմը գրավեր: Կենտրոնացման ճգնաժամը Սասանյան Պարսկաստանը, սակայն չէր կարող երկար հանդուրժել իր տերության մեջ որևէ ինքնավար կարգավիճակ: VI դ. մեծամասամբ հայտնի է, որպես պարսկաբյուզանդական պատերազմների մի ժամանակաշրջան, որի հետևանքով ռազմական գործողությունները տեղի էին ունենում նաև Մարզպանական Հայաստանում, ինչը մեծապես վնասում էր երկրի ռազմատնտեսական հզորությանը: Այդուհանդերձ, Մարզպանական Հայաստանը, մինչև իսկ Սասանյանների անկումը, պահպանեց իր ազգային նկարագիրը, նախարարական համակարգը և կառավարման կարևոր օղակները:

Սերեոսը² Վարդ պատրիկ Մամիկոնյանից հետո նշում է, որ եկան պարսիկ մարզպաններ. «ապա ո՛չ կարացին պատերազմիլ Հայք, ի հնազանդութեան կացին մինչև ցՍուրենն մարզպան և ցՎարդանն Մամիկոնէից տէրն»³: Թե ովքեր էին այդ պարսիկ մարզպանները մինչև Սուրեն մարզպանը պատմիչը չի հաղորդում, այդ բացը լրացնում է Ասողիկի հաղորդումը: Ըստ պատմի-

² Նախորդ հոդվածում մենք հակված էինք կարծելու, որ Սերեոսի հիշատակումը, թե Վահան Մամիկոնյանը Կավադ I (488–496 թթ. և 498–531 թթ.) արքայից է ստացել մարզպանությունը շիրթի հետևանք է: Սակայն հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ 492–499 թթ. հայերի կողմից տեղի էր ունեցել հակապարսկական ապստամբություն, որն, ըստ երևույթին պետք է գլխավորեր մարզպան Վահան Մամիկոնյանը (տե՛ս Հայոց ապստամբություն, հ. II, Միջին դարեր. Գիրք առաջին (IV դարի սկիզբ – IX դարի կես), Երևան, 2018, էջ 209–213), եիմք է տալիս ենթադրելու, որ Սերեոսի «...առևէ և բնդ Հայոց հաշտութիւն, և կոչէ զՎահան ի դռան, և մեծարէ զնա մեծապես պատուով: Եւ տայ նմա զմարզպանութիւն աշխարհին և զՄամիկոնեաց տիրութիւնն...» (Պատմութիւն Սերեոսի, աշխատասիրությամբ Գ. Վ. Արզաթյանի, Երևան, 1979 (այսուհետև՝ Սերեոս), էջ 67) հիշատակումը վերաբերում է հենց այս ապստամբությունից հետո արքայից արքա Կավադ I կողմից Վահան Մամիկոնյանին երկրորդ անգամ մարզպանի պաշտոնում վերահաստատելուն:

³ Սերեոս, էջ 67:

չի՝ «Նախ *Դենշապուհ*, որ զշնմուրթինն շատացոյց եւ զորմզդական հուրն վառեաց ի Ռշտունիս.....: Եւ յետ նորա *Վարազդապ* ոմն պարսիկ ի նմին տոհմէ: Եւ ապա Խոսրով արքայ Պարսից *զՍուրէն* ոմն ազգական իւր, որում անուն էր Ճիհովր-Վշնասպ՝ հանէ ի հազարապետութիւն Հայոց: Որ եկեալ կալաւ զերկիրս մեր, յոյժ հարստահարելով զնախարարս Հայոց»⁴: Ասողիկի այս հաղորդումները նոյնությամբ կրկնում է Վարդան Արևելցիին⁵: Դենշապուհի և Վարազդատի կապակցությամբ դժվար է ասել իրական մարզպաններ էին, թե պարզապես հորինված, քանի որ նրանք այլ աղբյուրներից հայտնի չեն: Ինչը սակայն չի կարելի ասել Սուրեն մարզպանի պարագայում, քանի որ նրան հիշատակում են ինչպես հայ, այնպես էլ օտար մատենագիրները⁶:

Սուրենի մարզպան կարգվելու տարեթիվը պատմագիտության մեջ սկսած Մ. Օրմանյանից թվագրվում է 564 թ.⁷, իսկ Ն. Ակինյանն այն թվագրում է 568/569 թ.⁸: Նշենք, որ «Սուրբ Հիգտիրուզիտի վկայաբանությունից» հայտնի վերջին մարզպանը կառավարել էր 554/555 թ.: Այստեղ հետաքրքիր է, որ Ասողիկը նշում է, որ Սուրեն Ճիհովր-Վշնասպը Խոսրով I Անուշիրվանի

⁴ Ստեփանոս Տարանեցի Ասողիկ, Պատմութիւն Տիեզերական (այսուհետև՝ Ասողիկ), «Մատենագիրք Հայոց», հ. ԺԵ, Ժ դար, Երևան, 2011, էջ 690–691:

⁵⁵ Տե՛ս Հաւարումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի (այսուհետև՝ Վարդան վարդապետ), Վենետիկ, 1862, էջ 61:

⁶ Տե՛ս Բարթիկյան Հ., «NARRATIO DE REBUS ARMENIAE», հունարեն թարգմանությամբ մեզ հասած մի հայ-քաղկեդոնական սկզբնաղբյուր, «Բանբեր մատենադարանի», 1962, թիվ 6, էջ 465, Ալիմեան Ն., Թուրթ Փոտայ Պատրիարքի առ Չաքարիա Կաթողիկոս Հայոց մեծաց, «Հանդէս Ամսօրեայ», 1968, թիվ 1–3, սիւն. 69–70, Հովհան Եփեսացի, «Եկեղեցական պատմություն», Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին 8, Անտրական աղբյուրներ Ա, թարգմանություն րևագրից, առաջարան և ծանոթագրություններ Հ. Մելքոնյանի, Երևան, 1976, էջ 388–390:

⁷ Տե՛ս Օրմանեան Մ., Ազգապատում. հ. Դ. Ցանկեր, Էքմիածին, 2002, էջ 76. Հակոբյան Ն., 572 թ. ապստամբության գլահատականի հարցի շուրջ, «Վվարայրի խորհուրդը», Երևան, 2003, էջ 217. Հայոց պատմություն, հ. II, էջ 218:

⁸ Տե՛ս Ալիմեան Ն., Նդիշէ վարդապետ և իւր պատմութիւնն Հայոց պատուրագմի, Մաս երկրորդ, Վիեննա, 1936, էջ 427:

(531–579 թթ.) հրամանով կարգվում է Հայոց հազարապետ ոչ թե մարզպան: Նույնպիսի իրավիճակ է առկա նաև Դավիթ Սահառունու դեպքում ով «կալաւ գհազարապետութիւն Հայոց ամս Լ...»⁹: Մենք նախկինում հակված էինք կարծելու, որ Սուրենը նախ եղել էր Հայոց հազարապետ, այնուհետև մարզպան: Աղբյուրի առավել մանրամասն ուսումնասիրությունը սակայն փաստում է, որ Ասողիկի համար մարզպան իմաստը միանշանակ չէր և նա հազարապետը կիրառել է թերևս դրա առաջնային իմաստով՝ հազար հոգուց բաղկացած գնդի հրամանատարի: Ասողիկի ապրած շրջանում Հայոց մարզպան գործակալությունը, որն առկա էր Բագրատունյաց արքունիքում, անվանականից բացի ուրիշ նմանություն չունեւր սասանյան շրջանի մարզպանների հետ՝ դատելով աղբյուրների սակավ տվյալներից, այն ռազմական բնույթի էր¹⁰: Սասանյան մարզպանը պատմագրի համար, անշուշտ, ռազմական պաշտոնյա էր և թերևս կարող էր շփոթվել հազարապետի հետ: Հաշվի առնելով այն ամբարտավան պահվածքը, որ դրսևորում էր Սուրեն մարզպանը հայ ազատանու նկատմամբ, ենթադրելի է, որ հազիվ թե նա կառավարեր այդքան երկար՝ ութ տարի (564–572 թթ.): Յավոք տվյալներ չկան ճշտելու համար, թե երբ է Սուրենը կարգվել մարզպան, սակայն առավել իրատեսական է Ն. Ակինյանի տեսակետը՝ լավագույն դեպքում 3–4 տարվա կառավարում: Սուրեն մարզպանը սպանվեց 572 թ. փետրվարին հայերի հակապարսկական ապստամբության ժամանակ¹¹:

⁹ Ասողիկ, էջ 692:

¹⁰ Տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. III, Երևան, 1976, էջ 273–275:

¹¹ Տե՛ս Maksymuk K., The insurrection in Persarmenia in context of military actions of Rome and Iran in border zone (572–578), «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», XXX, Երևան, 2016, էջ 98:

Սեբեոսը, այնուհետև նշում է այն զորավարների ցանկը, ովքեր եկել էին Հայաստան Վարդան Մամիկոնյանի ապստամբությունից մինչև 590 թ.¹² «Յորժամ սպանին զՍուրէն մարգպան՝ ի նմին ամի եկն Վարդան Վշնասպ ոմն, և գործ ինչ ո՛չ կարաց գործել. եկաց ամ մի և գնաց: Ապա եկն և Գողոնն Միհրանն... Փիլիպպոս, Սիմեաց տէր... ապա եկն Տամ Խոսրով... ապա եկն Վարազ Վզուրն... ապա եկն ասպետն մեծ պարթևն և պահլան... ապա Հրահաւրն մարգպան... ապա եկն Հրապրին Դարան մարգպան»¹³: Նկատենք, որ տարածաշրջան եկած զորավար-մարգպանները ոչ թե նշանակվում էին Հայոց մարգպաններ, այլ պարսկա-քուզանդական պատերազմի հետևանքով գալիս էին ռազմական գործողություններ իրականացնելու պարսից տերության արևմտյան սահմաններում և հնարավոր ապստամբության բացառման նպատակով:

Ի տարբերություն Սեբեոսի, Ասողիկը հաղորդում է. «Իսկ յետ սուսերահարն լինելոյ Սուրենայ ոչ եա պարսիկ մարգպան առաքէր ի Հայս թագաւորն Պարսից. այլ ի խնդրոյ նախարարացն իշխան հաստատէ Հայոց զԴավիթ Սահառունի, որ կալաւ զհազարապետութիւն Հայոց ամս Լ հրամանաւ Որմզդի, որդւոյ Խոսրովի Պարսից արքային»¹⁴: Սամվել Անեցին հաղորդում է. «Մարգպանք Տաճիկք զկնի ՄԺԵԺա մարգպանութեանն՝ զամս ԼԴ: Յետ մարգպանացն սպանման Ճիհր Բուրզենայ, Ճիհր Վշնասպուհենա, Ճիհր Վղովն Միհրանայ եւ այլ Տաճկաստա-

¹² Տե՛ս Սեբեոս, էջ 236–236, ծան. 151:

¹³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 70–71:

¹⁴ Ասողիկ, էջ 692:

նեացն: *Դավիթ Սահառունի*¹⁵: Կիրակոս Գանձակեցին հետևելով Սամվել Անեցուն հաղորդում է. «Իսկ յետ սպանման մարզպանացն *Ճիհր Բուրզենայ, Ճիհր Վշնասպ Սուհենայ, Ճիհր Վղոն Միհրանայ*, և այլ տաճկաստանեացն, *Դավիթ Սահառունի* մարզպան լեալ ամս երեսուն»¹⁶: Ճիհր Վշնասպ Սուհենը դա անկասկած Ասողիկի հիշատակած մարզպան Սուրեն Ճիհովր-Վշնասպն է, իսկ Ճիհր Վղոն Միհրանը Սեբեոսի մոտ առկա Գողոն Միհրանն է:

Դավիթ Սահառունի. Հայոց մարզպա՞ն, թե Հայոց իշխան) Դավիթ Սահառունու մասին տեղեկությունները հակասական են և որոշակի չեն նաև նրա կառավարման թվերը: Հստակ է, որ նա Հայոց իշխանի՝ բյուզանդապատկան Հայաստանի կառավարչի պաշտոնում փոխարինել է Մժեժ Գնունուն: Այսպես, ըստ Սեբեոսի նա Մժեժ Գնունու կողմից կապանվելով ուղարկվել է Հերակլ կայսեր (610–641 թթ.) մոտ, սակայն ճանապարհին կապանքներն արձակելով սպանել է Մժեժ ու Վարազ Գնել Գնունիներին և զորքի կամքով ստանձնել զորավարությունը¹⁷: Այնուհետև պատմիչը նշում է, որ Հերակլ կայսրը «առնէ ըստ խնդրոյ իշխանացն զնա իշխան ի վերայ ամենայն աշխարհացն, և տայ նմա պատիւ կիրապաղատությանն, և հաստատէ զնա ի ծառայութիւն իւր, և կալեալ զիշխանութիւնն ամս Գ»¹⁸: Ա. Շահինյանը, փորձելով ցույց տալ, որ Մժեժ Գնունին ևս կրել է կուրդապաղատ տիտղոսը պատմիչի տեղեկությունը ձևափոխել է,

¹⁵ Սամուէլ Անեցի եւ Շարունակողներ, Ժամանակագրութիւն (Աղամից միւսն 1776 թ.), աշխատասիրությամբ Կարեն Մաթեոսյանի, Երևան, 2014, էջ 144, 146:

¹⁶ Կիրակոս Գանձակեցոյ Պատմութիւն Հայոց (այսուհետև՝ Կիրակոս Գանձակեցի), աշխատասիրությամբ Կ. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, 1961, էջ 53:

¹⁷ Տե՛ս Սեբեոս, էջ 133:

¹⁸ Նույն տեղում:

որով իբրև Հերակլ կայսրը Դավիթ Սահառունուն տվել է նույնպիսի կուրապաղատի տիտղոս¹⁹։ Սակայն Սեբեոսի՝ մեջբերված վերոնշյալ հատվածը նմանատիպ ենթադրություն անելու հիմքեր չի տալիս։

Հովհաննես Դրասխանակերտցու համաձայն Հերակլ կայսեր կողմից Դավիթ Սահառունին կուրապաղատ դարձավ, ապա կարգվեց Հայոց իշխան, որը տևել էր երեք տարի²⁰։ Մեջբերենք նաև Ասողիկի հաղորդումը. «Իսկ յետ սուսերահարն լինելոյ Սուրենայ ոչ եա պարսիկ մարզպան առաքելի ի Հայս թագաւորն Պարսից. այլ ի խնդրոյ նախարարացն իշխան հաստատէ Հայոց զԴավիթ Սահառունի, որ կալաւ զհազարապետութիւն Հայոց ամս Լ հրամանաւ Որմզդի, որդւոյ Խոսրովու Պարսից արքային»²¹։ Կիրակոս Գանձակեցին նշում է, որ պարսիկ մարզպաններից հետո, Դավիթ Սահառունին «մարզպան լեալ ամս երեսուն։ Յետ Դավթի Սահառունոյ լինի մարզպան Հայոց Թէոդորոս Ուշտունի ամս քսան և հինգ»²²։ Վերջին հաղորդումները պարունակում են մի քանի անճշտություն։ Ասողիկի հաղորդումից ստացվում է, որ Սուրենի սպանվելուց հետո՝ 572 թ., պարսից արքան այլևս մարզպան չի ուղարկում Հայաստան, այլ նախարների խնդրանքով Հայոց իշխան է կարգում Դավիթ Սահառունուն, ով պարսից Որմիզդ IV արքայի (579–590 թթ.) հրամանով

¹⁹ Стів Шагинян А., Армения и страны Южного Кавказа в условиях византийско-иранской и арабской власти. СПб., 2011, էջ 207։

²⁰ Стів Յովհաննես Դրասխանակերտցի, Պատմութիւն Հայոց (այսուհետև՝ Հովհաննես Դրասխանակերտցի), «Մատենագիրք Հայոց». հ. ԺԱ, Ժ դար, Անթիլիա-Ի. Իրանան, 2010, էջ 406։ Կաթողիկոս պատմագրի աշխատության 1912 թ. հրատարակության մեջ նշված է «ամս Դ» (տե՛ս Յովհաննես Կաթողիկոսի Դրասխանակերտեցոյ Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1912, էջ. 80), որի պատճառով Սահառունու իշխանության ավարտը տատանվում է 638/639 թ. միջև։

²¹ Ասողիկ, էջ 692։

²² Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 53, 56։

երեսուն տարի վարում էր հազարապետության գործակալությունը: Այստեղ մի քանի պարսից արքաների կառավարում միախառնված է ներկայացվում: 572 թ. մինչև 579 թ. Խոսրով Անուշիրվանն էր գահակալում, այնուհետև նրա որդին՝ Որմիզդը, և այդ ժամանակ չէր կարող մարզպան նշանակվել այն պարզ պատճառով, որ Հայաստանի ապստամբությունով սկսվել էր պարսկաքրուզանդական քսանամյա պատերազմը, որի հետևանքով, տարածաշրջան էին ուղարկվում մարզպաններ²³ ու սահմանակալներ, ինչպես նշում է Սեբեոսը «մինչև ցապառումն խաղաղութանն՝ որ ի մէջ Պարսից և ի մէջ Յունաց և ի մէջ թագաւորացն երկոցունց՝ Մարկայ և Խոսրովայ»²⁴, այն է մինչև 602 թ., երբ սպանվեց Մավրիկիոս/Մորիկ կայսրը (582–602թթ.): Մյուս կողմից Դավիթ Սահառունուն փաստորեն պետք է Հայոց իշխան կարգեր Խոսրով Անուշիրվանը, որն էլ նրա որդու կողմից կարգվել էր նաև հազարապետ: Նկատենք, որ ուսումնասիրողներն ուշադրություն են դարձրել միայն Որմիզդ արքայի հիշատակությանը:

Է. Դանիելյանը, Դավիթ Սահառունու՝ VII դ. սկզբին մարզպան լինելու հանգամանքը բացառելով, գտնում է, որ նա VI դ. 80-ական թվականներին Արևելյան Հայաստանում վարել է հազարապետի պաշտոնը²⁵: Դա, սակայն, հաջորդում է նրա՝ Հայոց իշխան կարգվելուն: Այսինքն, եթե հիմք ենք ընդունում Ասողիկի

²³ Մարզպանները պարսից ռազմական պաշտոնյաներ էին, որոնք պատերազմի ժամանակ գլխավորում էին զորքը: Քանի որ ընթանում էր պարսկա-քրուզանդական պատերազմը տարածաշրջան ուղարկված զորքը գլխավորում էին մարզպանները ընդդեմ Բյուզանդիայի: Սա ամենևին չի նշանակում, որ պարսից զորքերի գլուխ կանգնած մարզպանը գալով ռազմաբեմ դառնում էր Հայոց կամ Վրաց մարզպան (Հ. Խ.):

²⁴ Սեբեոս, էջ 71:

²⁵ Տե՛ս Դանիելյան Է., Հայաստանի քաղաքական պատմությունը և Հայ Առաքելական եկեղեցին (VI–VII դարեր), Երևան, 2000, էջ 146:

հաղորդումը պետք է նկատի առնել, որ Դավիթ Սահառունին պաշտոնավարել է Խոսրով Անուշիրվանի հրամանով: Այս իշխանը, եթե նույնիսկ նրա պաշտոնավարումը Որմիզդ արքայից հաշվենք, առնվազն 30–35 տարեկան պետք է լիներ, որ նշանակվեր այդպիսի բարձր պաշտոնի: Մրենի տաճարի կառուցման արձանագրությունը վերծանելով՝ Հ. Օրբելին գտել է, որ շինարարության ավարտը համապատասխանել է Հերակլ կայսեր կառավարման քսանիններորդ կամ երեսուներորդ տարվան՝ 639/640 թ.²⁶: Ա. Մանուչարյանի կարծիքով տաճարը կառուցվել էր 613 թ.²⁷: Մոտավոր հաշվարկներով Դավիթ Սահառունին 639 թ. արդեն պետք է լիներ 90–95 տարեկան գառամյալ ծերունի, որը հազիվ թե կարողանար կապանքները կտրելով սպաներ ավելի երիտասարդ զորավարներին և անցնել զորքի գլուխ: Ասողիկը, ինչպես ՄԺԺԺ Գնունու, անպես էլ Դավիթ Սահառունու իշխանությունը տարածել է ավելի վաղ շրջանի վրա: Կարծում ենք, որ Ասողիկի մոտ Սեբեոսի հաղորդած տեղեկությունները միախառնված են, քանզի Սեբեոսի մոտ կայսրը, Ասողիկի մոտ պարսից արքան, Դավիթ Սահառունուն նախարարների խնդրանքով են կարգում Հայոց իշխան: Ճիշտ է Սեբեոսը ուղիղ չի նշել Հայոց իշխան տիտղոսը, այլ՝ «իշխան ի վերայ ամենայն աշխարհացն», սակայն, դա, ըստ էության խոսում է այդ հանգամանքի օգտին: Նաև չմոռանանք, որ Հովհաննես Դրասխանակերտցին փաստում էր նրա Հայոց իշխան լինելը: Մրենի տաճարի արձանագրության մեջ Դավիթ Սահառունին հանդես է գալիս՝ «պատրիկ, կուրոպաղատ» ու «Հայոց և Ասորոց սպարա-

²⁶ Տե՛ս Օրբելի Ի., Избранные труды, Ереван, 1963, էջ 400–401:

²⁷ Տե՛ս Մանուչարյան Ա., Քննություն Հայաստանի IV–XI դարերի շինարարական վկայագրերի, Երևան, 1977, էջ 69:

պետ» կոչումներով, որովհետև Հայոց իշխանը կրում էր պատ-
րիկ կամ կուրոպաղատ տիտղոսները²⁸։ Ա. Մանուչարյանի
տեսակետը, որ «Հայոց և Ասորոց» սպարապետի կոչումը Դա-
վիթ Սահառունին պետք է ստացած լիներ ավելի վաղ՝ Հերակլի
կառավարման սկզբում²⁹, վիճարկելի է քանի որ 602 թ. վերսկս-
ված պատերազմում, մինչև 622 թ. ռազմական հաջողությունը
պարսիկների կողմն էր, որոնք գրավել էին Բյուզանդիայի տի-
րապետության տակ գտնվող հողերի մեծ մասը, մոտենալով
ընդհուպ մայրաքաղաքին³⁰։ Դավիթ Սահառունին «Հայոց և
Ասորոց» սպարապետ կոչումը լավագույն դեպքում կարող էր
ստանալ 623–628 թթ. ընթացքում, երբ դեռ Հայոց իշխան չէր։
Մրենի տաճարի արձանագրության մեջ նա պարզապես արտա-
ցույց է իր բարձր տիտղոսաշարը։

Որոշ ուսումնասիրողներ Հերակլ կայսեր դեմ կազմակերպ-
ված դավադրությունը, որին ներկա էր նաև Դավիթ Սահառու-
նին, թվագրում են 637/638թ.³¹։ Նման թվագրման դեպքում
կստացվի, որ 637/638 թ. Մեծ Գնունին պետք է ձերբակալեր
Դավիթ Սահառունուն և ուղարկեր արքունիք։ Սակայն, այստեղ
ակնհայտ հակասություն կա, քանի որ Սահառունի իշխանը, ոչ
միայն իրեն ազատում է կապանքներից, այլև սպանում իրեն կա-
լանավորողներին։ Դրանից հետո է, որ Հերակլ կայսրը նրան

²⁸ Ст'ю Орбели И., Избранные труды, էջ 401. Տեր-Ղևոնդյան Ա., Հայոց իշ-
խան տիտղոսի ծագումը և Հայոց տերությունը VII դարում, «Բանբեր Երևանի հա-
մալսարանի». 1969, թիվ 1, էջ 243–244։

²⁹ Ст'ю Մանուչարյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 65–67։

³⁰ Ст'ю Իսկանյան Վ. Հայ-բյուզանդական հարաբերությունները IV–VII դդ.,
Երևան, 1991, էջ 430–431։

³¹ Ст'ю Юзбашян К., Армянские государства эпохи Багратидов и Византии IX–
XI вв., Москва. 1988, էջ 30. Хуршудян Э., Армения и сасанидский Иран (Историко-
культурологическое исследование), Алматы, 2003, էջ 109, Шагшян А., Армения и
страны Южного Кавказа в условиях византийско-иранской и арабской власти, էջ
207։

շնորհում է կուրոպաղատի ու Հայոց իշխանի տիտղոսները, վերջինը նա վարում է երեք տարի: Այդպիսով ենթադրելի է, որ Սահառունին կառավարել է մինչև 641 թ.³²: Այդ թվականից Դավիթ Սահառունին քաղաքական ասպարեզում այլևս չի հիշատակվում, քանզի սկսվել էր արաբական արշավանքը Հայաստան: Ուստի միանգամայն տրամաբանական է Սահառունի իշխանի ՄԺԵԺ Գնունուն սպանելը թվագրել 635 թ.: Դավիթ Սահառունին կառավարելով երեք տարի, անարգվեց զորքի կողմից և հեռացվեց: Այսպիսով, VI դ. վերջերին հիշատակված Դավիթ Սահառունին պատմական անձ չէ, համանուն նախարարը եղել է ոչ թե Հայոց մարզպան, այլ՝ Հայոց իշխան 635–638/39 թթ.³³:

Սմբատ Բագրատունի (Խոսրով Շում) մարզպան Կարևոր ենք համարում 591 թ. կապակցությամբ անդրադառնալ Սմբատ Բագրատունու (Խոսրով Շում) մարզպանության խնդրին, որովհետև նա վայելելով Խոսրով II Փարվեզի (590 թ., 591–628 թթ.) վստահությունն ու համակրանքը պետք է մեծ դեր խաղար Մարզպանական Հայաստանի (թեև տարածքային առումով կրճատված) իրավաքաղաքական կյանքում: Առաջինն այս իշխանին հիշատակում է Սեբեոս պատմիչն իր երկի Ի գլխում կապված Մավրիկիոս կայսեր կողմից հայ զինական ուժի՝ երկրից դուրս բերելուն և Սահակ Մամիկոնյանի գնդի հետ դեպի

³² Տե՛ս Шагунян А., նշվ. աշխ., էջ 206, 211: Ուսումնասիրողը հավատում է ինքն իրեն. որովհետև մեկ նշում է. թե 639/40 թ. մարզպանն էր Թեոդորոս Ռշտունին, իսկ մեկ այլ տեղում նշում է, որ 639/40 թ. Դավիթ Սահառունին պաշտոնազրկվեց և նրկրի երկու հատվածներում համընդհանուր ղեկավար ճանաչվեց Թեոդորոս Ռշտունին (տե՛ս նույն տեղում էջ 201, 209):

³³ Առկա է տեսակետ՝ Դավիթ Սահառունու մարզպանությունը տեղափոխել VII դար՝ (617–629 թթ.), իբրև թե Սահառունի իշխանը հաջորդել է Սմբատ Բագրատունուն (591–617 թթ.), ինչը մեր կարծիքով ժամանակավրեպ է (տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմության քրեատոմատիա, հ. 2, (III դարի վերջերից՝ մինչև IX դարի կեսերը), Երևան, 2011, էջ 624):

Թրակիա ուղարկելուն³⁴: Բագրատունի իշխանը, թեև Խաղտիք հասնելով ըմբոստացավ, չցանկանալով գնալ կայսեր մոտ, սակայն տեղի տալով կայսեր խոստումներին ներկայացավ իր գնդով, որոնց Մավրիկիոս կայսրը ուղարկեց դեպի Թրակիա³⁵: Պատմիչն այնուհետև հայտնում է, որ հայ նախարարները որոշել էին ապստամբել կայսեր դեմ, որպեսզի այլևս չմեռնեն օտարության մեջ, սակայն Սմբատ Բագրատունու կողմից նախատեսվող ապստամբության կանխումից հետո (590 թ.), նրան և յոթ այլ անձանց, հավանաբար համակազմակերպիչներին, տանում են Կոստանդնուպոլիս դատավարության: Մահվան դատապարտված Սմբատ Բագրատունին հաղթում է «կրկեսային մենամարտում», որից հետո կայսրը նրան ներում է շնորհում, սակայն ամբաստանվելով աքսորվում է հեռավոր կղզիներից մեկը, ապա տրիբունի պաշտոնով Աֆրիկա՝ զինվորական ծառայության³⁶: Այս իրադարձություններից հետո, Սեբեոսը Սմբատի մասին կրկին հիշատակում է ԻԴ գլխում, որպես արդեն Վրկանից մարզպան. «Եւ եղև ի Ժամանակին յայնմիկ հաճոյանալ Սմբատայ Բագրատունւոյ յաչս Խոսրովու արքային. տայ ի նա զմարզպանութիւն երկրին Վրկանայ, առնէ զնա իշխան ի վերայ ամենայն կողմանն այնորիկ...»³⁷: Թե, որքան էր պաշտոնավարել Սմբատը կտեսնենք ստորև:

Հաջորդ պատմիչն, անդրադարձած Բագրատունի իշխանին, Հովհաննես Դրասխանակերտցին է: Ըստ կաթողիկոս պատմիչի՝ «Խոսրովայ հաստատեալ ի թագաւորութիւնն Պարսից՝ աստանաւր Սմբատ քաջ Բագրատունի քազում եւ անհնա-

³⁴ Տե՛ս Սեբեոս, էջ 91-92:

³⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 92:

³⁶ Տե՛ս Իսկանյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 370-394:

³⁷ Սեբեոս, էջ 96:

րին մարտս յարդարէր ընդդէմ բոլոր թշնամեաց նորա...: Ընդ որ զարմացեալ Խոսրովայ՝ յաւէտ իմն հաճոյանայր Սմբատ յաչս նորա. եւ բազմաւք ոմամբք ընծայական աւժտութեամբք զնա պատուասիրեալ՝ տայ նմա եւ զմարզպանութիւնն Վրկանայ»³⁸: Այստեղ հատկանշական է, որ պատմիչն ի տարբերություն Սեբեոսի նշում է Խոսրով Փարվեզի գահին հաստատվելու փաստը, որից հետո է Սմբատն արժանանում արքայի բարեհաճությանը: Խոսրով Փարվեզն առաջին անգամ գահ է բարձրացել 590 թ. փետրվարի 6-ին, երբ Վնդոյի և Վստամի կողմից Ուրմիզդ IV արքան գահընկեց արվեց և կուրացվեց³⁹, այնուհետև վերահաստատվել գահին 591 թ.⁴⁰: Ենթադրելի է, որ Սմբատի մարզպան լինելը պետք է համընկներ Խոսրով արքայի կառավարման սկզբնական շրջանին: Հիշենք Սեբեոսի բերված հաղորդումը, ըստ որի 590 թ. նա արդեն գտնվում էր կայսեր մոտ, այնուհետև՝ արքորավայրում, ապա՝ Աֆրիկայում:

Հիշյալ իրադարձություններին ժամանակագրորեն թեև Ուխտանես եպիսկոպոսի երկն է մոտ, սակայն շահեկան կլինի սկզբում մեջբերել Ասողիկի հաղորդումը. «Իսկ զկնի Տեառն Մովսիսի եկաց կաթողիկոս Հայոց Տէր Աբրահամ ի գաւառէն Ռշտունեաց ... հրամանաւ Սմբատայ Բագրատունոյ, որ էր մարզպան Հայոց ի Խոսրովու հրամանէ»⁴¹: Այս հաղորդումը, ինչպես դժվար չէ նկատել վերաբերվում է 607/8 թ. դեպքերին, երբ կաթողիկոս ընտրվեց Աբրահամ Ա Աղբաթանեցին (607/8–

³⁸ Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 399:

³⁹ Стів Дашков С., Цари царей Сасаниды (Иран III–VII вв. в легендах, исторических хрониках и современных исследованиях), Москва, 2008, էջ 157:

⁴⁰ St'ut Malek M., The Sasanian king Khusrav II (AD 590/1–628) and Anāhitā, "Nāme-ye Irān-e Bāstān", vol. 2, № 1, 2002, էջ 23–24:

⁴¹ Ասողիկ, էջ 692:

615 թթ.): Հետաքրքիր է, որ Ասողիկը անմիջապես հաղորդում է Սմբատի՝ Վրկանում պատերազմելը, սակայն նրան չի կոչում և ոչ մի տեղ Վրկանից մարզպան: Ենթադրելի է, որ ի դեմս «Հայոց մարզպան»-ի հարկ է հասկալ Վրկանից մարզպանին, քանի որ Սեբեոսի և Դրասխանակերտցու մոտ բացակայում են այդպիսի հատվածներ: Այստեղ, տեղին է մեջբերել Ուխտանեսի համապատասխան հաղորդումը, ով խոսելով հայ-վրացական եկեղեցական անցքերի մասին, հայտնում է հետևյալը. «Եւ Սմբատն՝ զորմէ ասացաք թէ՝ մարզպան էր Հայոց, այր բարի եւ բարեպաշտ եւ հաւատարիմ եւ հաստատուն ի հաւատս ուղղափառութեան...»⁴²: Ուխտանեսն, այս հատվածը չէր կարող քաղել Դրասխանակերտցուց, իսկ քիչ հետո խոսելով արդեն Վրկանից մարզպան՝ կարգված նույն Սմբատ Բագրատունու մասին հայտնում է, որ նա «բազում պատերազմունս վանեալ եւ վատնեալ ի Հայս», եւ ի [ի] Յոյնս, ու ի Պարսիկս՝ որպէս ռաուցանէ քեզ պատմութիւնն Հերակղի»⁴³: Ահա, այստեղ է, որ պարզ է դառնում, թե ումից է վերցրել այդ տեղեկությունը Ուխտանեսը, դա Սեբեոսն է անկասկած, որի ներկա հրատարակությունում բացակայում է Սմբատի Հայոց մարզպան լինելը: Դա նշանակում է, որ պատմագիրն օգտվել է Սեբեոսի երկի առավել անաղարտ օրինակից, որը մեզ չի հասել⁴⁴: Բացառված չէ, որ Ասողիկը, եթե ոչ Սեբեո-

⁴² Ուխտանես եպիսկոպոս, Պատմութիւն Հայոց. «Մատենագիրք Հայոց», Կ. Սթ., Ժ դար. Երեսմ. 2011, էջ 518: Թեբրևս միայն Մ. Օրմանյանն է, որ ուշադրություն է դարձրել Ուխտանեսի այս հաղորդմանը, սակայն նշելով, որ դա մարզպանություն չէ, այլ բացառիկ իշխանություն՝ տրված նրան կարգավորելու համար կրոնական գործերը (Օրմանեսն Մ., Ազգապատում. Հայ ուղղափառ եկեղեցւոյ անցքերը սկիզբէն մինչև. մեր օրերը յարակից ազգային պարագաներով պատմուած, Կ. Ա, Էջմիածին, 2001. պրինակ 708):

⁴³ Ուխտանես եպիսկոպոս, էջ 548:

⁴⁴ Տե՛ս Արգաթյան Գ., «Սեբեոսի պատմությունը» և Անանունի առեղծվածը, Երևան, 1965, էջ 19:

սի, ապա Ուխտանեսի հաղորդումից կարող էր օգտվել: Սա կարծես թե մի կողմից վկայում է Սմբատ Բագրատունու Հայոց մարզպան լինելը, սակայն մյուս կողմից ծնում է ավելի շատ հարցեր⁴⁵:

Այս առումով հետաքրքրություն կարող են ներկայացնել Սամվել և Մխիթար Անեցիների աշխատությունները: Սամվել Անեցին իր «Ժամանակագրութիւն» մեջ խոսելով Սմբատի՝ Խոսրով արքայի թշնամիների դեմ մարտերի, այնուհետև, Վրկանից մարզպան կարգվելու մասին, այն թվագրում է ՇՂԵ-ով (595 թ.)⁴⁶: Իրականում այստեղ խոսքը 593 թ. մասին է, քանի որ պատմիչը այն տվել է Փրկչական թվականով, որը 2 տարով ավել է քան արդի թվագրումը⁴⁷: Նրան հետևած Մխիթար Անեցին նույն իրադարձությունը դնում է ՇՂԶ տարում (596 թ.)⁴⁸: Սեբեոսի հաղորդումներից հայտնի է, որ հայ նախարարների կողմից 591–596 թթ. տեղի էր ունեցել ապստամբական շարժում և՛ Բյուզանդիայի և թե՛ Սասանյան Պարսկաստանի դեմ⁴⁹: Սմբատ Բագրատունին, եթե իսկապես եղել է Հայոց մարզպան, ապա դա պետք է լիներ 596 թ. հետո ընկած ժամանակահատվածում:

Հետագա դարերի պատմիչներն առանձնապես կարևոր մանրամասներ չեն հաղորդում այս կապակցությամբ, մեծամա-

⁴⁵Խ. Թորոսյանը, կատարելով բանասիրական հետազոտության, առաջարկել է Ուխտանեսի երկում «Եւ Սմբատն» գորմէ ասացաք թէ՛ մարզպան էր Հայոց» հատվածը հետագա հրատարակություններում սրբագրել հետևյալ կերպ. «Եւ Սմբատն, գորմէ ասացաք թէ մարզպան էր Վրկանայ» (տե՛ս Թորոսյան Խ., Սեբեոս պատմիչը և նրա երկը, «Բանբեր Մատենադարանի», 1969, թիվ 9, էջ 81–82 ծնթ. 42):

⁴⁶ Տե՛ս Սամուել Անեցի եւ Շարունակողներ, էջ 145:

⁴⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 23–24:

⁴⁸ Տե՛ս Մխիթար Անեցի, Մատենա աշխարհավէպ հանդիսարանաց, աշխատասիրությամբ Հ.Գ. Մարգարյանի, Երևան, 1983, էջ 91:

⁴⁹ Տե՛ս Հայոց պատմություն, հ. II, էջ 237–246:

սամբ կրկնելով կամ ձևափոխված ներկայացնելով նույն միտքը⁵⁰:

Համաձայն Սեբեոսի՝ Սմբատ Բագրատունին Վրկանի մարզպանի պաշտոնը վարեց ութ տարի, որից հետո մեծարանքով կանչվեց արքունիք, ապա Խոսրովի կառավարման 18-րդ տարում ուղարկվեց Հայաստան, հավանաբար կարգավորելու կաթողիկոսի ընտրության հարցը⁵¹: Սմբատի ղեկավարությամբ Խոսրով Փարվեզի կառավարման 17-րդ տարում՝ 607/608 թ. կայացած Դվինի ժողովում, կաթողիկոս է ընտրվում Աբրահամ Աղբաթանեցին⁵², որով Սմբատ Բագրատունու մարզպանության 8 տարիները պետք է թվագրել սկսած 599/600 թ.:

Կարելի էր նաև մարզպանության տարիները զետեղել 596–599 թթ. միջակայքում, սակայն Սեբեոսը, կապված պարսկաբյուզանդական պատերազմի հետ հիշատակել է այն մարզպան-գորավարներին, ովքեր մինչև պարսից Որմիզդ արքայի կառավարման ավարտն արշավել էին Հայաստան: Դրանցից վերջինը Հրատրին Դատան մարզպանն էր, որի ժամանակ էլ մահանում է Որմիզդ արքան ու թագավորում է նրա որդին՝ Խոսրով Փարվեզը: Այնուհետև, պատմիչի հաղորդմամբ եկան պարսիկ սահմանակալներ՝ մինչև Մորիկ և Խոսրով թագավորների միջև առկա խաղաղության ավարտը, դրանք էին Վնդատականը, Նիխորականը, Մերակբուտը, Յազդենը, Բուտմահն ու Հոյիմանը⁵³:

⁵⁰ Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 50, Վարդան վարդապետ, էջ 59–60, Ստեփաննոսի Սիմեոս եպիսկոպոսի պատմություն տանն Սիսական, ի յոյս ընծայեաց Մկրտիչ Էմին, Մոսկվա, 1861, էջ 72:

⁵¹ Տե՛ս Սեբեոս, էջ 100:

⁵² Տե՛ս Սմբատ Բագրատունի, Ձեռնարկ՝ գոր խնդրեաց Սմբատ Վրկան մարզպան. ցայն եպիսկոպոսունա, որը դարձեալ ժողովեցան նորին հրամանաւ ի 'Խուին' կարգել կաթողիկոս Հայոց, յետ մահուանն Մովսէսի, եւ զայս ձեռնարկ ևս նոցա, «Դատենազիրք Հայոց», հ. Դ, է դար, Անթոյիաւ-Լիբանան, 2005, էջ 342:

⁵³ Տե՛ս Սեբեոս, էջ 71, 105: Տե՛ս նաև Դանիելյան Է., նշվ. աշխ., էջ 27:

Մորիկի և Խոսրովի միջև հաշտությունը կնքվել էր 591 թ., որը, անխախտ էր մնացել մինչև բյուզանդական կայսեր սպանությունը՝ 602 թ.: Եթե Սեբեոսի երկի սկզբնական բնագրում եղել է Սմբատի՝ Հայոց մարզպանի մասին հիշատակումը, ապա առավել քան անհասկանալի է դառնում պատմիչի՝ վերոնշյալ սահմանակալների մասին վկայությունը: Փաստացի սահմանակալ-մարզպանների Հայաստան արշավելն առավելապես խոսում է այն մասին, որ այդ ժամանակ երկրում մարզպան չկար, քանի որ մարզպանը տեղում պարսից ազդեցության և նրա վարչակարգի խորհրդանիշն էր: Սմբատ Բագրատունին, եթե իսկապես լիներ Հայոց մարզպան՝ պարսից վարչակարգի ներկայացուցիչ, ապա սահմանակալ-մարզպանների տարածաշրջան գալը կլիներ անհիմն:

Պատմագիտության մեջ առավել ընդունված է Սմբատ Բագրատունու՝ Վրկանի մարզպան լինելու տարբերակը (599/600–607 թթ.)⁵⁴, սակայն որոշ հետազոտողներ, հիմնվելով Ասողիկի հաղորդման վրա, ենթադրել են, որ նա եղել է Հայոց մարզպան (591/593–600/601 թթ.)⁵⁵:

Վարկածներից մեկի համաձայն Սմբատը կարգվել է Հայոց մարզպան (տերանց զինուոր) 607–608 թթ., երբ Խոսրով արքա-

⁵⁴ Տե՛ս Ալիենան Ն., Կիւրիոս կաթողիկոս վրաց, Վիեննա. 1910, էջ 157–164, Օրմանեան Մ., Ազգայատում. հ. Ա. պրոնակ 681–682, Ղազարյան Վ., Հայ Առաքելական եկեղեցին Միջին Ասիայում Ե–ԺԵ դարերում, Երևան, 2008, էջ 47, Pourshariati P., Decline and fall of the Sasanian empire. The sasanian-parthian confederacy and the arab conquest of Iran, London-New York, 2008, p. 136–140. McDonough S., The “Warrior of the Lords”: Smbat Bagratuni at the Center and Periphery of Late Sasanian Iran, “Iranian Studies”, vol. 49, № 2, 2016, p. 233–245.

⁵⁵ Տե՛ս Իսկանյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 394, Տեր-Ղևոնդյան Ա., Հայաստանը VI–VIII դարերում (արաբական նվաճումներին նախորդող և տիրապետության հաստատման առաջին շրջանում), Երևան, 1996, էջ 15, Վարդանյան Վ., Հայոց պետականությունը Արշակունյաց թագավորության անկումից հետո (V դ. կես – 630-ական թվականներ), «Պատմաքաղաքագիտական հանդես», 2014, թիվ 2, էջ 12:

յի կողմից ուղարկվել էր Հայաստան՝ տեր դառնալու իր երկրին⁵⁶։ Սեբեոսը, սակայն հաղորդում է, որ Սմբատը Խոսրով արքայից թույլտվություն է հարցնում վերաշինելու Դվինի Սբ. Գրիգոր եկեղեցին (607 թ.), որից հետո պարսիկ մարզպանն ու բերդակալը, ամբաստանագիր են գրում Խոսրով արքային⁵⁷։ Այսինքն, այդ շրջանում ևս կար պարսիկ մարզպան, որը բացառում է այս տարբերակը :

Այս առումով աղբյուրագիտական տվյալների սղությունը մեզ բերում է մեկ տրամաբանական եզրակացություն, որ Սմբատ Բագրատունին լինելով պարսից արքայի մտերիմ անձնավորություն անկասկած մեծ հեղինակություն էր վայելում թե՛ Իրանում և թե՛ Հայաստանում։ Դրա ապացույցը ոչ միայն Խոսրով Փարվեզի տերության մեջ Սմբատի՝ երրորդ նախարար լինելն էր, այլև նրա համաձայնությամբ Հայաստան գալը և Դվինում կաթողիկոսի ընտրություն կազմակերպելն էր։ Այս առումով ոչ պաշտոնական, սակայն Սմբատ Բագրատունին կարող էր պատմիչների կողմից դիտվել Հայոց մարզպան, ինչպես Ուստանեսն է նրան բնորոշում՝ «եւ ամենագով մարզպանն Սմբատ, որ զի թէպէտ եւ թագաւոր չէր աշխարհիս Հայոց, այլ նա լնոյր չէր զպակասութիւն թերութեան թագաւորի հագաբարձութեամբն իւրոյ...»⁵⁸։ Անկասկած Սմբատ Բագրատունու օրոք Հայկական մարզպանության կշիռը բարձրացել էր և պատահական չէ, որ նրա որդին դարձել էր երկրի մարզպան ու նրա քաղաքական ուղեգծի շարունակողը։

⁵⁶ Տե՛ս Մաթեոսյան Ռ., Բագրատունիներ (պատմա-տոհմաբանական հանրագիտարան), Երևան, 1997, էջ 15, Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա, էջ 176, ծան. 5։

⁵⁷ Տե՛ս Սեբեոս, էջ 100։ Դանիելյան Է., նշվ. աշխ., էջ 27։

⁵⁸ Ուստանեսն եպիսկոպոս, էջ 547։

Հայ պատմիչներից Հովհան Մամիկոնյանը հաղորդում է. «Արդ՝ մինչդեռ գայր ի Յունաց Խոսրով, առեալ զՄուշեղ՝ զտէրն Մշոյ եւ Խութայ, Տարանոյ իշխանն եւ Սասնոյ, հրամանաւն Մաւրկայ տարեալ ի Դուին եւ արար մարզպան»⁵⁹: Նույն պատմիչի վկայությամբ Մուշեղը տեսնելով պարսից Խոսրով արքայի և Մորիկ կայսեր դավադրական գործողություններն իր հանդեպ «թողեալ զզաւրսն ի Դուին՝ ի բաց եկաց ի մարզպանութենէն: Եւ առեալ զզաւրս իւր, որ ի Մամիկոնեան տանէն էին, եկն ի գաւառ իւր»⁶⁰:

Արաբ պատմիչ ալ-Դինավարին Վահրամ Չուբինի հիշատակության կապակցությամբ Մուշեղ Մամիկոնյանին համարում է մեծ մարզպան⁶¹: Խոսքն այստեղ 590-ական թթ. մասին է, երբ Խոսրով Փարվեզը Վահրամ Չուբինի դեմ պայքարում էր Սասանյան տերությունում իշխանության հասնելու համար:

Սեբեոսը պատմելով Վահրամ Չուբինի հրովարտակի մասին, ուղղված Մուշեղ Մամիկոնյանին և հայ նախարարներին, չի հիշատակում Մամիկոնյան իշխանին, որպես Հայոց մարզպան և հետագա շարադրանքում էլ մինչև Մուշեղի կայսեր պալատ կանչվելը և այնտեղ պահվելը նրա մարզպանի կարգավիճակը չի հիշատակվում⁶²: Սմբատ Բագրատունու առնչությամբ մենք տեսանք, որ այդ ժամանակամիջոցում մարզպան՝ այն էլ հայ, չէր կարող նշանակվել:

⁵⁹ Յովհան Մամիկոնեան, Պատմութիւն Տարանոյ, «Մատենագիրք Հայոց», հ. Ե, Է դար, Անթիլիաս-Լիբանան, 2005, էջ 1053:

⁶⁰ Նույն տեղում, էջ 1055:

⁶¹ Տե՛ս Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին 1/6, Արաբական աղբյուրներ Գ, արաբ մատենագիրներ Թ-Ժ դարեր, ներածությունը և քննադրից թարգմանությունը՝ Արամ Տեր-Ղևոնդյանի, Երևան, 2005, էջ 211:

⁶² Տե՛ս Սեբեոս, էջ 77-84:

Արժանահավատ համարելով Սեբեոսի պարսիկ սահմանակալ-մարզպանների ցանկը, բայց միևնույն ժամանակ հաշվի առնելով Հովհան Մամիկոնյանի և Ասողիկի հաղորդումները Մ. Օրմանյանը կարծել է, որ Մուշեղ Մամիկոնյանը կարգվել էր ոչ թե Հայոց մարզպան, այլ՝ հազարապետ⁶³: Հ. Աճառյանն իրավացիորեն նկատել է, որ Խոսրով Փարվեզը Մուշեղին այդ ժամանակ մարզպան նշանակելիս ո՛չ իրավունք և ոչ էլ կարողություն ուներ⁶⁴: Ուստի միանգամայն համաձայն ենք է. Խոսրոշոյանի այն դիտարկմանը, որ Մուշեղ Մամիկոնյանի՝ Հայոց մարզպան նշանակվելու փաստը չի համապատասխանում իրականությանը: Թե՛ Սմբատ Բագրատունին, թե՛ Մուշեղ Մամիկոնյանը Սասանյան արքայի մերձավորները լինելով հայտնի էին և՛ Իրանում և՛ Հայաստանում իրենց ակտիվ հասարակական-քաղաքական գործունեության շնորհիվ, ինչի հետևանքով էլ շատ պատմիչներ նրանց վերագրել են Հայոց մարզպանի պաշտոնը⁶⁵:

Պարսկաբյուզանդական պատերազմի վերսկսումով 602–628 թթ.⁶⁶ տարածաշրջան էին եկել համաձայն Սեբեոսի՝ Աշտարի Հեզդադար, Շահեն պարզոսպան, Շահրայենպետ, Պարսեանպետ Պարշընագդար, Նամդար Վշնասպ, Շահրապդական և Ռոճ Վեհան զորավարները⁶⁷: Դժվար է ասել նրանք իսկապես Հայոց մարզպաններ էին, թե պարզապես պատերազմական շրջանում պարսից զորավարներ, որոնք գտնվելով Հա-

⁶³ Տե՛ս Օրմանեան Մ., Ազգապատում, հ. Ա, սյունակ 678:

⁶⁴ Տե՛ս Աճառյան Հ., Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Գ, Երևան, 1946, էջ 459:

⁶⁵ Տե՛ս Хуршудян Э., Армения и сасанидский Иран, էջ 95:

⁶⁶ Տե՛ս Տեր-Առնոյան Ա., Հայաստանը VI–VIII դարերում, էջ 16:

⁶⁷ Տե՛ս Սեբեոս, էջ 105, 110–113:

յոց մարզպանությունում իրականացնում էին պատժիչ գործողություններ ընդդեմ Բյուզանդիայի: Պարսկաքյուզանդական քսանվեցամյա պատերազմի ավարտից հետո՝ 628 թ. Պարսկաստանում թագավորեց Կավադ II Շերոյեն (628 թ.), որն էլ համաձայն Սեբեոսի «...տայ նմա (Վարազտիրոց Բագրատունուն - Հ.Խ.) գիշխանութիւն տանուտերութեանն. առնէ զնա մարզպան և արձակէ ի Հայս...»⁶⁸: Հայոց մարզպան Վարազտիրոց Բագրատունու կառավարումը նշանակում էր Մարզպանական Հայաստանի ինքնավար կարգավիճակի առկայություն, որը սակայն երկար չի տևում: Սեբեոսը հաղորդում է, որ Ատրպատականի իշխան Խոռոխ Որմիզդը, նրա որդին՝ Ռոստոմը, ինչպես նաև Հայոց իշխան Մժեժ Գնունին թշնամական հարաբերությունների մեջ էին Հայոց մարզպանի հետ: Իմանալով, որ իրեն պատրաստվում են կալանավորել Վարազտիրոց Բագրատունին «առեալ զկին իւր և զորդիս՝ փախեալ ի գիշերի, և ճանապարհ կալեալ զնաց ի Տարոն»⁶⁹: Մասնագիտական գրականության մեջ մարզպանի դեպի Տարոն հեռանալը թվագրվում է 633 թ.⁷⁰, որով էլ նրա մարզպանության տարիները թվագրվում են մոտ 628–633 թթ.⁷¹:

Ինչ վերաբերում է Թեոդորոս Ռշտունուն, ապա Վարազտիրոց Բագրատունուց հետո նա կարող էր համարվել մարզպան կամ ունենալ մարզպանական լիազորություններ, բայց երբ այլևս չկար Սասանյան Պարսկաստանը ավելորդ էր այդ պաշ-

⁶⁸ Նոյն տեղում, էջ 128–129: Տե՛ս նաև Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 403:

⁶⁹ Սեբեոս, էջ 132:

⁷⁰ Տե՛ս Իսկանյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 440, Տեր-Աստուխյան Ա., Հայաստանը VI–VIII դարերում, էջ 18:

⁷¹ Տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմության քրեատոմատիա, հ. 2, էջ 624. Դանիելյան Է., նշվ. աշխ., էջ 144, Օրմանեան Մ., Ազգապատում, հ. Դ., էջ 77:

տոնի գոյությունը և կիրառումը, և դա է պատճառը, որ Ռշտունյաց իշխանը վերցնում է Բյուզանդիային անցած հայկական տիրույթներում (Տանուտիրական գնդի երկիր) քաղաքական կիրառություն ունեցող «Հայոց իշխան» տիտղոսը⁷²:

Այսպիսով, թեև Հայաստանում հաստատվել էր մարզպանական վարչակարգ, այդուհանդերձ, Սասանյաններին չհաջողվեց ամբողջովին վերացնել հայ ժողովրդի անկախությունը և երկիրը վերածել պարսկական սովորական նահանգի: Տարածքային առումով Մարզպանական Հայաստանը մեծապես զիջում էր Արշակունյաց թագավորությանն, այնուամենայնիվ շարունակում էր մնալ խոշոր վարչական միավոր: Երկրում պահպանվեցին հողատեր իշխանների ժառանգական իրավունքները, երկրի կառավարման մեջ նրանց դերակատարումը, որի կողքին՝ նաև Հայոց եկեղեցին, որպես ինքնուրույն մի կառույց: Մարզպանության շուրջ երկուհարյուրամյա գոյության ընթացքում ընդամենը հինգ ազգությամբ հայ մարզպանի նշանակումն արդեն ինքնին ցույց է տալիս Սասանյանների անհաշտ քաղաքականությունը:

Այսպիսով ունենում ենք մեզ հայտնի (ավելի ճիշտ այն մարզպանների, որոնք իսկապես մարզպան էին և որոնց կառավարման թվականները հաջողվել է որոշել) Հայոց մարզպանների հետևյալ հաջորդականությունը.

Վեհմիհրշապուհ 428–441 թթ.

⁷² Ա. Շահինյանը «Իշխան Հայոց» տիտղոսը համարում է ստեղծված 631 թ. (Շահինյան Ա., Է. դարի Հայոց իշխանութեան ինքնիշխանացումը. «Հայկազեան հայագիտական, հանդես», Պեյրուզ, 2013, թիվ 33, էջ 165–176): Ա. Հակոբյանի կարծիքով հավանաբար 615/616 թ. «Պարսից ժողովի» համատեքստում Այսրկովկասյան երեք երկրներում ձևավորվեցին իշխանների հաստատությունները (Յակոբեան Ա., Արքայատոհմերն ու իշխանատոհմերը Բուն Ադուանքում ևս Հայոց Արևելից կողմանքում անտիկից մինչև ԺԳ դար (Պատմա-աղբիւրագիտական քննութիւն). Երեւան, 2020, էջ 129):

Վասակ Սյունի 441–451 թթ.

Ատրորմիզդ 451–470-ական թվականներ

Ատրվշնասպ ≈ 480–482 թթ.

Սահակ Բագրատունի 482 թ. – 483 թ. ամառ

Շապուհ Միհրանյան 484 թ. գարուն–ամառ

Անդեկան 485 թ. գարուն–աշուն

Վահան Մամիկոնյան 485 թ. աշուն – 505 թ.

Վարդ Մամիկոնյան 506 թ. վերջ – 509/510 թ.

Նիխորական ≈ 546–549 թթ.

Նախապետ ≈ 549–552 թթ.

Քնարիկ ≈ 552–554/555 թթ.

Սուրեն Ճիիր Վշնասպ ≈ 568/569–572 թթ.

Վարազդիորոց Բագրատունի 628–633 թթ.

Генрик А. Хачатрян, *Институт истории НАН РА, К вопросу о правлении марзпанов Армении (вторая половина VI в. – 30-ые годы VII в.).*

Данная статья включает в себя правления марзпанов Армении от второй половины VI в. до падения Сасанидского Ирана. В основном с первой половины VI в. до 628 г. в Марзпанской Армении правили марзпаны персы. Сообщения источников что Давид Сахаруни, Смбат Багратуни и Мушег Мамиконян являлись марзпанами Армении не соответствует действительности. Последние двое будучи известными фигурами в Византийской империи и Сасанидском Иране сыграли важную роль в деле укрепления самоуправления страны, по этому им был приписан почетный титул марзпана Армении.

Henrik A. Khachatryan, *Institute of History of the NAS RA, On the question of ruling of the Armenian Marzpanes (second half of the 6th c. – 30s of the 7th c.).*

This article includes the periods of the rule of the marzpanes of Armenia from the second half of the 6th century before the fall of Sassanian Iran. Basically, from the first half of the 6th century until 628, the Persians ruled in the Armenian marzpanate. The reports of sources that David Saharuni, Smbat Bagratuni and Mushegh Mamikonyan were the marzpanes of Armenia, does not correspond to reality. The latter two, being well-known figures in the Byzantine Empire and Sassanian Iran, played an important role in strengthening the self-governance of the country, that is the reason the honorary title of marzipan of Armenia was assigned to them.